

Ο άλλος λόγος

ΑΛΛΟΣ ΛΟΓΟΣ» λοιπόν. Ομολογώ πως αυτός ο τίτλος με φοβίζει από τη μια και με προκαλεί από την άλλη: να περιπλανηθώ στους χώρους της καθημερινής –και όχι μόνο– ανθρώπινης ζωής και σκέψης, να αναμετρηθώ με τα «κακώς» και τα «καλώς» κείμενα της κοινωνίας μας, να «σπάσω» τα μούτρα μου σε θέματα δύσβατα και επικίνδυνα, να παρουσιάσω κάτι ή κάποιον που μπορεί να κεντρίσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, αποφεύγοντας τον κίνδυνο της επανάληψης, της τετριμμένης παράθεσης γεγονότων, εικόνων, εμπειριών.

«**Άλλος λόγος**» λοιπόν, χωρίς άξονες και πλαίσιο, χωρίς κονσερβοποιημένους προβληματισμούς και καυτά ερωτήματα που χρειάζονται απάντηση; Δεν θα το έλεγα. Στην πραγματικότητα ένα πλαίσιο υπάρχει, και υπάρχει βέβαια για τον κάθε έναν από εμάς, σε κάθε του δραστηριότητα.

Σε ένα παλιό άρθρο μου με τίτλο «**Πολιτισμός και πολιτική στην κρίση**» κάπου ανέφερα ότι: «η κρίση του ελληνικού πολιτισμού είναι και εσωτερική κρίση πολιτικού προσανατολισμού, ενώ η κρίση της πολιτικής είναι και κρίση πολιτισμικής συνείδησης». Αυτό θα είναι, σε γενικές φυσικά γραμμές, το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα προσπαθήσω να κινηθώ στα κείμενα αυτού του βιβλίου.

Κι όταν μιλώ για κρίση του ελληνικού πολιτισμού, δεν αναφέρομαι μόνο σε ένα προϊόν πολιτισμού χαμηλής στάθμης που κυκλοφορεί στις μέρες μας (υπάρχουν φυσικά και οι εξαιρέσεις), από το θέατρο

ή τον κινηματογράφο, τις εικαστικές τέχνες ή την έκδοση καλών λογοτεχνικών βιβλίων, τα προγράμματα της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου, το τραγούδι ή το χορό και τόσα άλλα που αντικατοπτρίζονται σε πολιτικούς χώρους που χωλαίνουν και από την έλλειψη αναζητήσεων και προβληματισμού προς αυτή την κατεύθυνση.

Ο πολιτισμός και η πολιτική είναι δύο πεδία στενά δεμένα μεταξύ τους, και ειδικά για τους προοδευτικούς ανθρώπους –από παράδοση και από συνειδητή ιδεολογική τοποθέτηση– σημαίνουν ταύτιση και αλληλεξάρτηση. Βέβαια, δεν ισχυρίζομαι ότι οι προοδευτικοί άνθρωποι έχουν λύσει κάθε πολιτισμικό τους πρόβλημα: ο λόγος τους π.χ. (και ο λόγος είναι προϊόν πολιτισμού) παρουσιάζει κενά στο περιεχόμενο, στην έκφρασή του, σε πολλές περιπτώσεις δεν έχει καν ανανεωθεί σε σύγκριση με ένα λόγο περασμένων δεκαετιών.

Θα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να εξετάσουμε μια ολόκληρη πολιτισμική παράδοση που βρίσκεται σήμερα σε κρίση. Και αναφέρομαι φυσικά στις ιδέες και τις πράξεις, που αποτελούν το «συγκεκριμένο» του πολιτισμού. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο πολιτισμός δεν διαιρείται σε κόμματα και σε επιστημονικές περιοχές, ο πολιτισμός είναι κάτι που ακόμη και υποσυνείδητα υπάρχει μέσα μας, έστω κι αν καμιά φορά φοράει φορεσιές που δεν του αρμόζουν.

Πολλές φορές αναρωτιέμαι αν θα ήταν δυνατή σήμερα, σε εποχές βαθιάς κρίσης και ύφεσης, μια μεγάλη συζήτηση με ιδεολογικό, ιστορικό, πολιτικό χαρακτήρα γύρω από τα μεγάλα προβλήματα της κοινωνίας, για τις προοπτικές και τις σχέσεις τους με την οικονομία, τη δημοκρατία, τον πολιτισμό, αν θα ήταν δυνατή λοιπόν, χωρίς την ανάπτυξη ενός κριτικού πολιτισμικού και πολιτικού λόγου. Ειλικρινά μου φαίνεται αδύνατο.

Ο «Άλλος λόγος» δεν έχει την φευδαισθήση να δώσει απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα. Εκείνο που προσπαθεί, είναι να παρουσιάσει ορισμένες μόνο πτυχές αυτών των προβληματισμών και τίποτε περισσότερο.

Ο διάλογος είναι εποικοδομητικός όταν δεν έχει το φόβο να βάζει ερωτήματα, κι ας μην μπορεί να τα απαντήσει άμεσα. Η διαλεκτική των ιδεών και των πράξεων –δηλαδή η ίδια η ζωή– θ' απαντήσει σ' αυτά, αργά ή γρήγορα.

Μια πικρή ηρεμία

Κ ΑΛΟΤΥΧΟΙ όσοι καθορίζουν τη συμπεριφορά τους προς την πραγματικότητα από αναλλοίωτους εσωτερικούς λόγους! Σ' αυτούς πηγαίνει η ζήλια όσων, όπως εμείς, συνηθισμένοι να αντιδρούμε στα ευμετάβλητα ερεθίσματα του κόσμου που μας περιβάλλει, ζούμε εκτεθειμένοι σε συνεχείς συγκρούσεις, ανίκανοι να αποκωδικοποιήσουμε τη ροή της πολύμορφης πραγματικότητας, διαγράφοντας με τη συμπεριφορά μας, κάθε φορά, ένα αυξημένο αίσθημα της δυνατότητας λάθους. Και πόσο είναι δύσκολο κάπου-κάπου, να ζήσεις, όπως εμείς, στην Ελλάδα!

Μια συμπεριφορά που δεν προλαβαίνει να σταθεροποιηθεί κι αμέσως μπαίνει σε δοκιμασία: είμαστε υπέρ ή κατά; είμαστε υπέρ ή κατά, γιατί προοδευτικοί ή συντηρητικοί. Και οι μεν και οι δε με σωστά επιχειρήματα, είμαστε υπέρ, έχοντας όμως κάνει δικούς μας τους λόγους αυτών που είναι κατά, είμαστε κατά, αλλά στην κατεύθυνση εκείνων που είναι υπέρ. Και στο διάστημα αυτό τα γεγονότα βάζουν το κεφάλι κάτω και τρέχουν σαν ταύροι στην αρένα.

Έτσι ζούμε σήμερα στην Ελλάδα. Πάμε, ερχόμαστε, συναντούμε τους άλλους και σε κάθε συνάντηση οι απόψεις μας χοροπηδούν, τις περισσότερες φορές για την ανάγκη της αντιπαράθεσης. Σπάνια λόγω συμφωνίας, όταν καταφέρνουμε να μιλήσουμε με κάποιον σωστό: κάποιον που δουλεύει στο κέντρο του τομέα του και δίνει την αίσθηση ότι προωθεί ορισμένα πράγματα, αν και δεν κρύβει τα εμπόδια και τις δυσκολίες, σε μια αμφιλεγόμενη γενική κατάσταση, έχο-

ντας, παρ' όλ' αυτά, μια καθαρή εικόνα του μέλλοντος, ή κάποιον που βρίσκεται στο περιθώριο, που βλέπει τα αρνητικά, την άλλη πλευρά του νομίσματος, τη διαφθορά να μεγαλώνει, τα ιδανικά να μπαίνουν σε κρίση, και στην απογοήτευσή του να βρίσκει τη δύναμη να επιμένει, να ακολουθεί τη γραμμή του και να φτάνει σε μια πικρή ηρεμία.

Οι σπάνιοι, σωστοί άνθρωποι: λίγοι και σωστοί, σωστοί γιατί λίγοι· όπως εμείς, που δεν τολμούμε να πούμε ότι είμαστε σωστοί, αλλά προσπαθούμε να είμαστε λίγοι, τώρα πια ταυτισμένοι με την αβεβαιότητά μας, που δεν θέλουμε να την αλλάξουμε με τίποτ' άλλο στον κόσμο.

Για ποια λογοτεχνία σήμερα;

Τ Ο «ΩΡΑΙΟ» δεν είναι πια ένας νόμος της φύσης αλλά ένας νόμος της αγοράς. Η τιμή καθορίζεται –ακούσια ή εκούσια– από την κριτική, αν κι αυτοί που εισπράττουν το αντίστοιχο τίμημα είναι η πολιτισμική βιομηχανία και η αγορά της τέχνης. «Αυτό είναι καλό, αυτό όχι, εκείνο θέλει να πει κάτι άλλο»: η κριτική είναι μια σαλάτα διαπιστώσεων, επικρίσεων και επεξηγήσεων. Πρόκειται όμως για μια σαλάτα σπέσιαλ, μια «σαλάτα του σεφ» με ένα επειδή. Η κριτική ξεκινά από τη θέληση να καθορίσει μια αλλαγή, μια μετατροπή του αντικειμένου που εξετάζει: «Θα μπορούσε ή θα έπρεπε να είναι διαφορετικό», είναι η λανθάνουσα προειδοποίηση του κριτικού. Ή ακόμη: «Θα μπορούσε να ήταν καλύτερο». Τελικά, το όνειρο της κριτικής φαίνεται να είναι εκείνο που τη θέλει αντίγραφο του έργου τέχνης.

Στη βάση όλων αυτών βρίσκεται η αξίωση να μεταχειρίζεται το έργο ως ένα καταναλωτικό προϊόν και να προτείνει κανόνες κατανάλωσης. Μια αυστηρή γνώση όμως θα πρέπει να τείνει κυρίως στην εξέταση των νόμων παραγωγής: αυτό όμως προϋποθέτει ότι η κριτική, από τη στιγμή που δεν περιορίζεται πια στην περιγραφή του τελικού προϊόντος για να το προετοιμάσει για τη μετάδοσή του, δηλαδή για την κατανάλωσή του, πρέπει να διευρύνει το ενδιαφέρον της και να προτείνει ως αντικείμενο (για επεξήγηση και όχι μόνον ως περιγραφή) την επεξεργασία ενός τέτοιου προϊόντος σε γενικότερες περιοχές και διαδικασίες. Από κοινωνιολογική άποψη, η ουσία

είναι ότι από τη μια διεκδικεί την ιδιαιτερότητα και την αυτονομία του λογοτεχνικού έργου, με την έννοια ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί γι' αυτό που είναι, κι από την άλλη σημειώνοντας ότι το έργο δεν θα πρέπει να εξετάζεται ως μια αυτάρκης ολότητα. Κι από αυτό το σημείο ξεκινούν ορισμένες νόμιμες αμφιβολίες: πώς είναι δυνατόν η ανάλυση να μην παραμείνει φυλακισμένη μέσα στο έργο, ούτε, ταυτόχρονα μπορεί να έχει την αξίωση να μεταφέρει το νόημα του έργου πέρα από το ίδιο, προς ένα ισοδύναμο; Τι ακριβώς μπορούμε και πρέπει να γνωρίζουμε αναφορικά με το έργο που γίνεται αντικείμενο γνώσης, αν αυτό το αντικείμενο δεν είναι το ίδιο το έργο;

Παραμένει πάντως η πρόθεση να παρακάμψουμε τις παγίδες του παλιού κοινωνιολογισμού, κάνοντας προσεκτικά αναφορά στη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την ιδεολογία. Είναι πολύ σημαντικό να μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι τα λογοτεχνικά κείμενα καθιστούν τη γλώσσα και την ιδεολογία (που ίσως και να μην είναι τελείως διαφορετικά πράγματα) μια ανέκδοτη χρήση, ξεριζώνοντάς τα κατά κάποιο τρόπο από τα ίδια για να τα κατευθύνουν σε νέες ανάγκες, βάζοντάς τα στην υπηρεσία ενός δικού τους ειδικού σχεδίου. Το λογοτεχνικό έργο, από τη στιγμή που πειραματίζεται και εφευρίσκει τη γλώσσα, γίνεται ταυτόχρονα το αντίστοιχο μιας γνώσης και μιας καρικατούρας της συνήθους ιδεολογίας. Και απ' αυτή τη λειτουργία απορρέει το γεγονός ότι η λογοτεχνία πέρα από μια αναπαραγωγή της πραγματικότητας επιτρέπει την αμφισβήτηση της γλώσσας.

Είναι ένα πεδίο που μόνο επιφανειακά μπορεί να φανεί ελεύθερο από παγίδες. Η σχέση, στο σύνολό της, που σχηματίζεται ανάμεσα στην τέχνη και την κοινωνία είναι μια διαλεκτική και όχι στατική σχέση, που καθορίζεται μια για πάντα.

Ας ριξουμε μια ματιά στο πολιτισμικό πανόραμα που έχουμε μπροστά μας. Μεγάλα τιράζ, εκδοτικά κοκτέιλ, βραβεία, λογοτεχνικά απογεύματα, παρουσιάσεις βιβλίων... Λαϊκή κουλτούρα;

Συγκεκριμένα, στο φως μιας προσεκτικής ιστορικο-κοινωνιολογικής ανάλυσης, είναι πιο σωστό να μιλάμε για μια κοινωνική κουλτούρα, μια μαζική κουλτούρα, που την προπαγανδίζει η οικονομική και ιδεολογική εξουσία με τρόπο ώστε η κουλτούρα να είναι, tout court, *Η Κουλτούρα*.

Η λογοτεχνική παραγωγή καθορίζεται ακριβώς από τους νόμους της αγοράς και μας παρουσιάζεται με τα ίδια διαφημιστικά μηνύματα ενός απορρυπαντικού: οι πολύχρωμες ταινίες γύρω από τα μυθιστορήματα ή τα δοκίμια που κέρδισαν κάποιο βραβείο, οι κοσμικές δεξιώσεις, οι τίτλοι στις εφημερίδες που κάνουν το συγγραφέα έναν πρωταγωνιστή, είναι τρόποι να θεωρούν και να πουλάνε το πακεταρισμένο έργο. Ο συγγραφέας, απελευθερωμένος από το μαικήνα, έπεσε στα δίχτυα, πολύ πιο στενά, της πολιτισμικής βιομηχανίας.

Σε τι χρησιμεύει η λογοτεχνία;

ΕΙΜΑΣΤΕ ΣΥΝΗΘΙΣΜΕΝΟΙ να λέμε ότι η λογοτεχνία και οι ανθρωπιστικές επιστήμες γενικότερα, είναι ένα στολίδι του ανθρώπου, ένα συμπλήρωμα της προσωπικότητας, ένα διακριτικό στοιχείο του μορφωμένου ατόμου. Κάποτε ο άνθρωπος των γραμμάτων είχε την ιδιότητα να ζωντανεύει τις συζητήσεις στα σαλόνια ή να συνθέτει ευκαιριακούς στίχους, όπως οι ζωγράφοι προσκαλούνταν να στολίσουν τα μέγαρα ή τις εκκλησίες με εικόνες που όχι μόνο θα συνέβαλαν στη διακόσμηση, αλλά και στο να δοξάσουν, κατά παραγγελία, προσωπικότητες ή γεγονότα. Πολλά αριστουργήματα γεννήθηκαν κατά παραγγελία: λειτουργικότητα και διάκοσμος ήταν στενά συνυφασμένα μεταξύ τους, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν το κόστος και τον κόπο για την πραγματοποίηση του έργου. Η τέχνη της Ιταλικής Αναγέννησης γεννήθηκε, στην πλειοψηφία της, σε ωφελμιστικές καταστάσεις, με διακοσμητικούς και κατασκευαστικούς σκοπούς. Αλλά κανείς μας δεν μπορεί να σκεφτεί πως η λογοτεχνία και η τέχνη γενικά δεν μπορούν να βρουν το λόγο ύπαρξής τους στις επιθυμίες του παραγγελιοδότη. Μετά από τόσους αιώνες, διαβάζουμε ακόμη τα κείμενα εκείνων των εποχών, αγνοώντας θεληματικά τις πομπώδεις και συχνά δουλικές αφιερώσεις των συγγραφέων.

Τα μεγάλα αφηγηματικά πνεύματα του Λουντοβίκο Αριόστο και του Τορκουάτο Γάσο επιζούν ένδοξα των ιπποτικών ιδανικών που ενέπνευσαν τους συγγραφείς, και των εγχωμιαστικών ιδανικών

των εκάστοτε ισχυρών που τους προστάτευαν. Ο τελικός σκοπός της λογοτεχνίας δεν μπορεί να οριστεί ούτε από τους άμεσους στόχους των δημιουργών, ούτε από τις επιθυμίες των εντολέων, ακόμη κι όταν οι τελευταίοι είχαν υψηλά καλλιτεχνικά ιδανικά και το όφελος που απεκόμιζαν από τα έργα τέχνης ήταν ένας τίτλος πολιτικού γοήτρου και ένα προβάδισμα στην αντιπαράθεση με τους ανταγωνιστές τους.

Η λογοτεχνία και η τέχνη λοιπόν, χρησίμευαν σε κάτι, αλλά το γόητρο ενός πρίγκιπα ή ενός πάπα είναι ειδικές και μη επαναλαμβανόμενες καταστάσεις. Η ιστορία δεν τρέχει προς τα πίσω: αναγκαστήκαμε να διαπιστώσουμε πως όταν το Κράτος, για παράδειγμα, αναλαμβάνει το ρόλο του μαικήνα ή του εντολέα στη σύγχρονη εποχή, συλλέγει μόνο κακούς υπηρέτες και αποκομίζει αποτελέσματα τουλάχιστον μέτρια.

Η έλευση της λεγόμενης πολιτισμικής βιομηχανίας, ανανέωσε τη μορφή του παραγγελιοδότη, ταυτίζοντάς τον με τον εκδότη. Αλλά οι σημερινοί εντολείς δεν μοιάζουν σε τίποτε μ' εκείνους της Αναγέννησης, γιατί πάνω απ' όλα ο σκοπός τους δεν είναι να αποκτήσουν κύρος και αναγνώριση από τις επόμενες γενιές, αλλά η δραστηριότητά τους έχει ένα κίνητρο πολύ πιο υλικό και άμεσο, που είναι το εμπορικό όφελος. Το λέω αυτό χωρίς διάθεση σκανδαλογίας, γιατί είναι απόλυτα νόμιμο το γεγονός ότι η βιομηχανία, για να επιβιώσει, θα πρέπει να παράγει κέρδος, αλλά το ότι σκοπός της λογοτεχνίας θα πρέπει να είναι το όφελος της εκδοτικής βιομηχανίας, μου φαίνεται μια προοπτική ελάχιστα ελκυστική για όλους, εκτός από τους εκδότες που επωφελούνται. Πόσο μάλιστα όταν αυτή η εμπορική οπτική συγκρούεται σχεδόν πάντα με την ελευθερία έκφρασης των συγγραφέων, που δεν επιθυμούν να υποταχθούν στην εκδοτική βιομηχανία. Μ' άλλα λόγια, οι εκδότες δεν είναι μαικήνες και σίγουρα δεν θα είναι αυτοί που θα δώσουν νόημα στη λογοτεχνία και ζωή σε μια νέα Αναγέννηση.

Συγγραφείς και ποιητές προσπάθησαν να απαντήσουν στην ερώτηση: «Σε τι χρησιμεύει η λογοτεχνία;» Ο Έζρα Πάουντ για παράδειγμα έδωσε μια απάντηση που αγγίζει την ουτοπία. «Η λειτουργία της λογοτεχνίας –έγραφε– είναι αυτή ακριβώς: να παροτρύνει την ανθρωπότητα, παρ' όλα όσα συμβαίνουν, στη ζωή». Αλλά για ποια ανθρωπότητα μιλά ο ποιητής; Των αναγνωστών, θα απαντούσαμε. Ο Βέρτερ του Γκαίτε όμως; Υπάρχουν βιβλία που προτρέπουν τους αναγνώστες όχι στη ζωή αλλά στο θάνατο. Θα μπορούσαμε να κάνουμε ένα μακρύ κατάλογο συγγραφέων του αρνητισμού, τα έργα των οποίων σίγουρα δεν περιέχουν ενθαρρυντικά στοιχεία και δύσκολα θα μπορούσαν να προταθούν ως παρότρυνση για ζωή. Θα έλεγα μάλιστα ότι και ο ίδιος ο Πάουντ κινδυνεύει να διαψεύσει τον εαυτό του, γιατί θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στον κατάλογο αυτών των συγγραφέων.

«Ολόκληρη η τέχνη είναι εντελώς άχρηστη» δήλωνε δόλια ο Όσκαρ Ουάιλντ και, σε πιο σύγχρονες εποχές, έγινε προσπάθεια να αποδειχθεί ότι η λογοτεχνία δεν χρησιμεύει σε τίποτε. Ακριβώς στην ύψιστη αχρηστία της, είχαμε την αξίωση να βρούμε το λόγο ύπαρξης της λογοτεχνικής επινόησης. Περιττή, όπως το τραγούδι των πουλιών, ειπώθηκε. Όμως οι ορνιθολόγοι, μας εξήγησαν πως τα πουλιά τραγουδούν για να προσδιορίσουν την περιοχή δράσης τους ή για τα ερωτικά τους καλέσματα, απαραίτητα για την αναπαραγωγή του είδους. Όσο κι αν φαίνεται προκλητική, σε κανέναν δεν θα έρθει η ιδέα να αναθέσει στη λογοτεχνία μια περαιτέρω επιβάρυνση καθηκόντων για την αύξηση των γεννήσεων, που σε μια εποχή υπερπληθυσμού θα ήταν μια πραγματική καταστροφή. Αλλά ακόμη κι αν το τραγούδι των πουλιών έχει ένα σκοπό, πώς μπορεί να είναι εντελώς άχρηστη μια παρουσία όπως αυτή της λογοτεχνικής επινόησης που συνόδεψε τον άνθρωπο κατά μήκος όλης της δύσκολης διαδρομής του πολιτισμού μας;

Με άλλα λόγια, η υπόθεση της αχρηστίας της λογοτεχνίας φαί-

νεται να είναι μια παράδοξη παραπλάνηση, ίσως να είναι και μια επιπλέον λογοτεχνική επινόηση.

Όπως σε ορισμένα φυσικά φαινόμενα, έτσι και στη λογοτεχνία: σε κάθε δράση αντιστοιχεί και μια ίση και αντίθετη αντίδραση. Για να εναντιωθούν στην υπόθεση της αχρηστίας, μερικοί ισχυρίστηκαν ότι κάθε λογοτεχνική σύνθεση περιέχει μια ιδεολογία, ή καλύτερα ένα σχέδιο, κι αυτό το σχέδιο χρησιμεύει στο να δώσει ένα νόημα στην πραγματικότητα. Πιστεύω πως ακόμη βρισκόμαστε στον προθάλαμο των φανταστικών επιθυμιών, ή των ψευδαισθήσεων, που ίσως βοηθούν στη ζωή, όπως προτείνει ο Έζρα Πάουντ, αλλά δυστυχώς είναι καταδικασμένες να παραμένουν επιθυμίες ή ψευδαισθήσεις.

Συγγραφέας γίνεται κάποιος όταν αντιλαμβάνεται ότι βρίσκεται σε αδυναμία να δώσει, με τη λογοτεχνία, ένα νόημα στην πραγματικότητα. Θεληματικά τοποθετώ σ' αυτό το στοίχημα με την ουτοπία, και τη δυσφορία που ακολουθεί, την πιο ευνοϊκή κατάσταση για να διεισδύσεις στην ελεύθερη εξάσκηση της πρόζας. Είναι όμως μια διαπίστωση που αφορά περισσότερο το λογοτεχνικό υποκείμενο και όχι το αντικείμενο και μοιάζει με ένα αρνητικό παράδοξο ή κάποιο προσωπικό επινόημα για να μπορέσει να προσλάβει μια οικουμενική αξία. Ίσως η πρόθεση να δώσουμε ένα νόημα στην πραγματικότητα να είναι μεγαλεπήβολο και να ανακαλεί επικίνδυνα τα υπαρξιακά φαντάσματα που κανένα φιλοσοφικό σύστημα δεν κατάφερε να παγιώσει. Μόνο η άρνηση της λογικής, χάριν της θρησκείας, έκανε τις θρησκείες ένα ανακουφιστικό καταφύγιο των ανθρώπινων ανησυχιών. Η λογοτεχνία όμως δεν είναι μια θρησκεία και θα ήταν μια περίεργη απαίτηση να αναζητήσουμε μια πράξη πίστης για να καταφέρουμε να δώσουμε, μέσα από τη λογοτεχνία, ένα νόημα στην πραγματικότητα. Εισχωρήσαμε σε μια περιοχή χωρίς διέξοδο: δεν μπορούμε να προβάλουμε πολλές αξιώσεις προς ένα θεσμό διφορούμενο, μυστηριώδη, ξεφτισμένο στις άχρες όπως η λογοτεχνία, ούτε να την καλέσουμε να αναλάβει τόσο δύσκολες αποστολές.

Είναι φυσικό ο καθένας μας να αναρωτιέται για τη χρησιμότητά και τους σκοπούς της εργασίας του. Δεν θα είναι δύσκολο να βρούμε μια απάντηση για ένα γιατρό, για ένα μηχανικό, αλλά και για ένα μαραγκό και για έναν υδραυλικό. Με τη χρησιμότητα αυτών των λειτουργιών, συχνά πυκνά πρέπει να έρθουμε σε επαφή και ξέρουμε ακόμη και να εκτιμήσουμε την εργασία τους σε χρήμα. Με τη λογοτεχνία όμως τι γίνεται; Δεν είδαμε ποτέ ένα συγγραφέα ή το έργο του να γίνονται απαραίτητα στοιχεία στην καθημερινή ζωή, και κανείς δεν θα ήταν διατεθειμένος να πληρώσει ένα βιβλίο, με τις ίδιες παραμέτρους που αποδεχόμαστε για το έργο ενός υδραυλικού ή ενός μαραγκού. Στην καθημερινότητα, μπορούμε να ζητήσουμε από τη λογοτεχνία να γεμίσει ένα κενό της ημέρας μας, αλλά γι' αυτή τη λειτουργία υπάρχουν πολλοί ανταγωνιστές που προσφέρουν δελεαστικές λύσεις, δωρεάν μάλιστα. Μ' άλλα λόγια, βρισκόμαστε σε σοβαρή δυσκολία αν απαιτούμε να αποδείξουμε τη χρησιμότητα της λογοτεχνίας στην καθημερινή ζωή.

Το ότι ο Ρολάν Μπαρτ μιλά για «απόλαυση του κειμένου» σαν μια ερωτική απόλαυση, είναι μόνο ένα γενναιόδωρο δάνειο, αλλά ταυτόχρονα και περιοριστικό, που ταιριάζει στη λογοτεχνία, και το αποδέχεται κι ο ίδιος, τη στιγμή που διατυπώνει αυτή την υπόθεση, δηλαδή ότι το νόημα που πρέπει να καταχωρηθεί σ' αυτό το σχεδιάγραμμα θεωρίας «θα είναι ασταθές, εφήμερο, ανατρέψιμο και η όλη συζήτηση ατελής». Και καταλήγει ότι το να βασίζεις μια αισθητική πάνω στην απόλαυση του καταναλωτή, θα είχε απρόβλεπτα, ακόμη και τραυματικά αποτελέσματα. Μια οδός λοιπόν που δεν είναι δυνατόν να ακολουθήσουμε ως το τέλος, χωρίς να διατρέξουμε τον κίνδυνο να παραμορφώσουμε ένα θεσμό στον οποίο θέλουμε να προσδώσουμε πιο σοβαρές λειτουργίες που στρέφονται, πέρα από τις αισθήσεις μας, στη σκέψη μας.

Παρ' όλ' αυτά, υπάρχουν στιγμές της ιστορίας όπου η λογοτεχνία προσλαμβάνει συγκεκριμένες μορφές και λειτουργίες. Μπο-

ρούμε να αναφέρουμε την περίοδο της «Εγκυκλοπαίδειας» του Ντιντερό και του ντ' Αλαμπέρ όταν η λογοτεχνία ανέλαβε την καθόλου εύκολη ευθύνη να ανατρέψει τις προκαταλήψεις πάνω στις οποίες είχε μεγαλώσει και είχε ακμάσει μια κοινωνία βασισμένη στα προνόμια και τον αυταρχισμό. Είναι γνωστό ότι η λογοτεχνία των Εγκυκλοπαιδιστών προετοίμασε το έδαφος για τη Γαλλική Επανάσταση. Αλλά εκείνη ήταν μια εκρηκτική ιστορική στιγμή για την οποία η Εγκυκλοπαίδεια λειτούργησε ως εκκένωση, αλλά υποθέτω ότι κανείς μας δεν έχει την απαίτηση η λογοτεχνία να σκοπεύει πρώτιστα στην προετοιμασία και την ανάφλεξη επαναστατικών κινημάτων. Όσο και άδικη κι αν είναι η κοινωνία στην οποία ζούμε, η προσπάθεια των συγγραφέων θα είναι πάντα εκείνη της ανανέωσης, χωρίς όμως να χυθεί άλλο αίμα.

Τα ιστορικά πρωτοποριακά κινήματα των αρχών του εικοστού αιώνα χρησιμοποίησαν τη λογοτεχνία ως μέσο σύγκρουσης, τόσο με την κοινωνία όσο και με την ίδια τη λογοτεχνία. Οι ντανταϊστές για παράδειγμα, δεν είχαν την πρόθεση να δώσουν κάποιο νόημα στη λογοτεχνία, πόσο μάλλον στην πραγματικότητα. Δεν πρότειναν τίποτε, ή τουλάχιστον έτσι δήλωναν, αλλά μ' αυτό το τίποτε προσπάθησαν να υποστηρίξουν ότι ο κόσμος είναι εντελώς άδειος: μια σκέψη τόσο προφανής, που συνήθως θεωρείται δεδομένη. Αλλά η πολιτική και η πολιτισμική αναστάτωση των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, ευνόησε μια συμπεριφορά καθαρά μηδενιστική, όπως εκείνη του κινήματος Νταντά. Ο Σουρεαλισμός αναζήτησε ένα νόημα στις ομιχλώδεις περιοχές του παράλογου και του ονείρου. Ο Φουτουρισμός έδρασε στη διπλή κατεύθυνση μιας διαμαρτυρίας προς τη λογοτεχνική παράδοση και μιας ζωτικότητας που παρήγαγε μερικούς αξιόλογους καλλιτέχνες, αλλά συνόδεψε και τη γέννηση του φασισμού.

Πάντα στο χώρο των ιστορικών πρωτοποριών, ο Ζορζ Μπατάιγ έριξε πολλή σκόνη γύρω από το λογοτεχνικό φαινόμενο και πήγε

να αναζητήσει συγγραφείς, από τον Ντε Σαντ στον Ζενέ, που θεωρούσαν τις εμπειρίες του ερωτισμού και της βίας θεμελιώδη στοιχεία της πεμπτουσίας της ανθρώπινης ψυχής. «Η λογοτεχνία δεν είναι αθώα –γράφει ο Μπατάιγ– και, ως ένοχη, πρέπει τελικά να θεωρηθεί ως τέτοια». Μια θέση αρκετά δύσκολη να υποστηριχθεί, αν δεν γίνει αποδεκτός ο μυστικιστικός ρόλος που έδινε ο Μπατάιγ στη λογοτεχνία. Οι παράδεισοι της διαστροφής του Ντε Σαντ ή οι μυστικιστικές ουτοπίες του Μπατάιγ, δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ως τερματισμός της λογοτεχνικής δραστηριότητας, αν δεν στήσουμε ένα γερό δίχτυ από κάτω, που θα μας προστατεύει από τις πτώσεις.

Θα ήθελα εδώ να θυμίσω, και δεν πρόκειται για μια αυθαίρετη σκέψη, ότι οι λαοί, όταν δεν μπορούν να εκφραστούν μέσα από τον γραπτό λόγο και δεν μας παραδίδουν μια δική τους λογοτεχνία, μοιραία είναι προορισμένοι να εξαφανιστούν. Οι Ετρούσκοι άφησαν πίσω τους ένα θαυμάσιο πολιτισμό της εικόνας, ωραίες τοιχογραφίες, αριστουργήματα γλυπτικής όπως ο Απόλλωνας του Βέιο, η Λύκαινα της Ρώμης και η Χίμαιρα του Αρέτσο, διακοσμημένα αγγεία μεγάλης αξίας, μια χρυσοχοΐα που κατείχε τεχνικές που χάθηκαν μέσα στο χρόνο, αλλά δεν άφησαν τίποτε γραπτό. Οι επιστήμονες προσπαθούν ακόμη να ανακαλύψουν το μυστήριο της γλώσσας των Ετρούσκων, αλλά ακόμη κι αν λυθεί αυτό το πρόβλημα, δεν υπάρχει τίποτε να διαβάσουμε. Οι Ετρούσκοι δεν μας άφησαν ούτε ένα ποίημα, ούτε ένα διήγημα, ούτε ένα βιβλίο ιστορίας. Μη έχοντας γραπτά κείμενα, εκείνος ο πολιτισμός παραμένει σκοτεινός και δεν θα είναι βέβαια οι επιγραφές των τάφων που θα μας αποκαλύψουν τα μυστικά του. Έτσι, εξαφανίστηκαν χωρίς να μας αφήσουν μια γραπτή κληρονομιά και δεν γνωρίζουμε από πού ήρθαν, ποια ήταν η φιλοσοφία τους, γιατί εξαφανίστηκαν. Και για να ολοκληρώσουμε αυτές μας τις σκέψεις, είδαμε πώς η λογοτεχνία μπορεί να χρησιμεύσει σε κάτι, αλλά κάτω από ειδικές συνθήκες και σε εξαιρετικές ιστορικές στιγμές. Δεν είναι λοιπόν αυτός ο δρόμος που

είναι ικανός να μας οδηγήσει στο να βρούμε μια ικανοποιητική απάντηση στην ερώτησή μας: σε τι χρησιμεύει η λογοτεχνία; Πριν παραδεχτούμε την ήττα μας, ας προσπαθήσουμε να ακολουθήσουμε έναν άλλο δρόμο.

Επανελημμένα ισχυρίστηκα ότι η λογοτεχνία προσφέρει μοντέλα της πραγματικότητας. Έχω την πρόθεση να συμπεριλάβω σ' αυτό τον ισχυρισμό όχι μόνον προοπτικές ατομικής ή συλλογικής αυτοσυνείδησης, αλλά και υποδείξεις στο χώρο της ουτοπίας. Το να σχεδιάζουμε έναν καλύτερο κόσμο ή να προβλέπουμε μελλοντικές καταστροφές, μπορεί να είναι το ίδιο ένα κίνητρο, τουλάχιστον για να διευρύνουμε τον ορίζοντά μας, για να συγκεντρώσουμε το βλέμμα μας προς πιο μακρινούς στόχους. Δεν μιλώ για επιστημονική φαντασία. Μπορούμε να σχεδιάσουμε μοντέλα πραγματικότητας μιλώντας ακόμη και για το Βυζάντιο ή τον ιταλικό Μεσαίωνα. Και μ' αυτό δεν πιστεύω πως ο συγγραφέας πρέπει να αναλάβει το ρόλο του προφήτη ή του δημιουργού. Θα έχει πετύχει πάρα πολλά, αν έχει καταφέρει να μεταδώσει στον αναγνώστη το μικρόβιο μερικών επιπλέον ανησυχιών γύρω από το μέλλον του πολιτισμού και να του αποσπάσει την προσοχή από τα άμεσα συμφέροντα, από εκείνη την «ασθενή σκέψη» που τόσο επιζήμια αποτελέσματα προκάλεσε στην κοινωνία και στους θεσμούς, που έχουν κυριευθεί από την μετριότητα των μέσων και των σκοπών. Δεν πρόκειται λοιπόν να αποσπάσουμε την προσοχή του αναγνώστη και να τον βοηθήσουμε να ξεχάσει, αλλά να τον βοηθήσουμε να συνειδητοποιήσει τα προβλήματα που συσσωρεύονται πάνω από το πεπρωμένο της ανθρωπότητας.

Η κουλτούρα που είναι σε θέση να προσφέρει μια αποδεκτή προοπτική για το μέλλον μας, μια κοινωνική συνείδηση, μια ιδέα ειρηνικής συνύπαρξης, έναν πολιτικό ορίζοντα λιγότερο ασταθή, είναι ακριβώς μια ανθρωπιστική κουλτούρα, οι ιδέες των φιλοσόφων, των συγγραφέων, των ποιητών. Στον αιώνα μας, τις λίγες φορές που οι

λογοτέχνες βρέθηκαν στις θέσεις εξουσίας, συμπεριφέρθηκαν αξιοπρεπέστατα. Η ιδέα της προόδου έφερε μαζί της πολλά διφορούμενα. Πρώτ' απ' όλα ανακατεύτηκε η ιδέα της ανάπτυξης μ' εκείνη της προόδου, όπως αναμίχθηκε η επιστήμη με την τεχνολογία. Στο όνομα της επιστήμης, δόθηκε πράσινο φως στην τεχνολογία κι έτσι, κατέληξε η επιστήμη να διασπάσει το άτομο και η τεχνολογία να κατασκευάσει την ατομική βόμβα. Μέχρι τότε η επιστήμη θα χρησιμοποιείται ως άλλοθι για τα εγκλήματα της τεχνολογίας;

Για πολλούς πολιτικούς, που έπεσαν σ' αυτή την ασάφεια όρων, θα ήταν αρκετό το άνοιγμα ενός καλού λεξικού. Μια παλιά δυσπιστία των ανθρώπων της εξουσίας, όχι μόνο για την κουλτούρα γενικά, αλλά ακόμη και για τα λεξικά, έβαλε σε κίνδυνο τη ζωή του πλανήτη μας. Αυτό που μας λείπει, και έχουμε άμεση και απόλυτη ανάγκη, είναι μια συγκεκριμένη κουλτούρα, και γι' αυτό και μια συγκεκριμένη εκπαίδευση, που θα μας επιτρέπει να χρησιμοποιούμε με σύνεση τις τεχνολογίες που έχουμε στα χέρια μας. Δυστυχώς, αυτό συμβαίνει γιατί στις θέσεις κλειδιά βρίσκονται πάντα άνθρωποι που δεν κατέχουν εκείνες τις απαραίτητες φροντίδες, που μόνο η ανθρωπιστική παιδεία μπορεί να μας δώσει. Για να αντιμετωπίσουμε τη χυδαιότητα και την αλαζονεία της «ασθενούς σκέψης», για ν' αντισταθούμε στις μυωπικές και πρόχειρες αποφάσεις που καθημερινά δεχόμαστε, και να ξαναδώσουμε δύναμη σε μια ιδέα προοπτικής στον πολιτισμό μας, πιστεύω πως θα μας έρθει, σε μεγάλη βοήθεια, ακριβώς η λογοτεχνία. Κι αυτή, μου φαίνεται πως είναι μια ικανοποιητική απάντηση στην ερώτησή μας.